

A hely szelleme

Bevezető gondolatok

Alapvetés és a természetbeni felfedezés – immár a nyári egyetem témájáról

E téma évezredek óta foglalkoztatja az európai kultúrát. Az ókori görög hiedelemvilág apró isteni személyeket sejtett egy-egy forrás, szent liget, folyó, hegy hátterében; a rómaiak a családi otthonok szellemét illették a 'genius loci' névvel – amint Vergilius is hírt ad erről.

Radnóti Sándor *A táj keletkezéstörténete*i című művében így ír Claude Lorain tájképfestészete kapcsán: „Claude a genius loci valaha élt legbuzgóbb hódolója. Az ember azt érzi tájképein, hogy 'valamely isten jelen van ezen a helyen'. Igaz, sohasem valaki a nagyobb istenek közül, a rejtelmes és félelmetes Pán, a tüzesítő Bacchus, a mindent magába foglaló Demeter, s – noha többször is megpróbálta megidézni – Apolló és a Múzsák sem, hanem valamely jámbor helyi istenség, egyszerű szentély lakosa, kinek jelenléte csak növeli a jelenet káprázatát.”

Roger Fry: *The drawings of Claude*. Special Number of the Shilling Burlington and Fine Art Chronicle, 1907. aug. 15. Ezt visszhangozza Anthony Blunt: „nem a nagy istenek, hanem a kicsik”.¹ Az is lehet, hogy Frynak ez a finom megjegyzése általánosan is igaz a tájfestészetre. Hiszen minden táj az egész természet részlete, kivágata, de a végtelen véges metaforájaként mégis csak lokális – helyi istenekkel –, még akkor is, ha nem reális, hanem ideális tájról van szó.²

A Római Birodalom császári építészetéhez – mint abszolút etalonhoz – képest a helyi kultúrák építésze provinciálisnak minősült, azaz másod- és harmadosztályú, lenézett volt. Globalizálódó (vagy máris globális) világunkban már a 20. század elején fellépő 'modern' is azzal az igénnyel állt elő, hogy ez az egyedül üdvözítő út; az Athéni Charta (1933–41) is minden városra érvényesnek

KÖRMENDY IMRE (1951) építész mérnök, várostervező, a Magyar Urbanisztika Társaság elnöke (2012–2018), 2019-től a MUT örökös tiszteletbeli elnöke, Palóczy Antal- és Hild János-díjas.

1 *Art and Architecture in France, 1500–1700*. London, 1953, Penguin Books, 198.

2 Radnóti Sándor: *A táj keletkezéstörténete*. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”. Budapest, 2022, Atlantisz Könyvkiadó, 22.

hitt elveket fogalmazott meg. A jellegtelen, százszor ismétlődő, egynemű építészet/városépítés hamar kiváltotta az emberek ellenérzését – még a szakmán belül is. Christian Norberg-Schulz: *Genius loci* című, korszakos műve 1980-ban jelent meg.³ Alcíme, mottója sokat elárul a tartalmáról: *A logika kétségkívül cáfolhatatlan, de nem állhat ellent az embernek, aki élni akar* (Franz Kafka: *A per*).

Az építészek között is – az elvi, elméleti megfogalmazás előtt – feltűnt a Bauhaus és a Corbu féle értelmezésektől való eltérés, irányváltás igénye. Olaszországban ennek egyik „élharcosa” Giancarlo De Carlo (1919. december 12. – 2005. június 4.) olasz építész volt. 1956-ban a CIAM olasz tagjaként De Carlo bemutatta saját projektjét egy materai lakótelepre, amelyben le Corbusier összes alapelvét figyelmen kívül hagyják a régió földrajzi, társadalmi és éghajlati körülményeire való különös figyelemmel. Ez egy erős szakítás a régi építészgenerációval és az egyedülálló nemzetközi építészeti modell mítoszával. Így az 1956-os kongresszuson a CIAM végét a Team 10 elindítása jelentette, amely összehozta az új építészgenerációt (többek között De Carlo, Alison és Peter Smithson, Aldo van Eyck és Jacob Bakema) egy új típusú építészet kidolgozására, amely jobban illeszkedik a helyi társadalmi és környezeti feltételekhez, és ahol az ember „nem redukálódik elvont figurává” – olvashatjuk róla a világhálón.⁴

A keresés azóta is folyik világszerte. Sokan vizionáltak a 'hely' jelentőségének végét, arról írtak, hogy annak nincs jövője. Ez a megalapozatlan 'jövendölés' alig tíz év alatt semmivé foszlott – Kunszt György megállapítása szerint.⁵ A probléma azonban nem jutott nyugvópontra: ma is sokan a globalizáció hívei, az építészet egységét valamiféle formai, anyaghasználati, szerkezeti azonosságban vélik felfedezni; mások meg épp az ellenkezőjét vallják. A modernt követte a posztmodern, azonban többnyire nem lényegi dolgokat, gondolatokat megragadván nem sikerült minőségi választ adnia. Ehhez járult még, hogy csak a modernre felkészített építészek, urbanisták próbálkoztak történelmi formákkal, s ennek legtöbbször kiábrándító eredménye lett. A téma építészeti viták keresztútjébe került már a '90-es években (regionalizmus, majd „kritikai regionalizmus”,⁶

3 Ch. Norberg-Schulz: *Genius Loci. Towards a Phenomenologie of Architecture* (Az építészet fenomenológiája felé). New York, 1980, Rizzoli.

4 A szerző figyelmét az olasz építészre egy másik itáliai építész, Carlo Fumagalli hívta fel. Fumagalli vezette – élete végén – azt az építész-urbanista csapatot, amely kísérletet tett arra, hogy Chiara Lubich látásmódja, lelkisége milyen újdonságokat hozhat az építészet számára. Az első rendezvények egyike volt egy Urbinóban rendezett konferencia, ahol a város és az egyetem kapcsolatát vizsgálták a résztvevők. Urbinóban ötszáz év alatt az egyetem „belakta” a várost, kiváltképp annak történelmi városmagját. De Carlo évtizedeken át volt alakítója ennek az együttélésnek.

5 Kunszt György: *Értékválság az építészetben és a modern szakralitás – válogatott írások, 1962–2003*. Budapest, 2003, Terc Kiadó.

6 A Kenneth Frampton által felvázolt kritikai regionalizmus a posztmodernnel (és egyéb kezdeményezésekkel) jelentkező formai utánzás, másolás helyett egy minőségi, gondolati területiség szükségességét fogalmazta meg. Ebben világosan tetten érhető a „modern” titkos alapelve – csak a sosemvolt az érték -, amely csak az eltérést, a kontrasztot, a korszellem

létezik, vagy sem, szükséges-e, vagy sem; – esetenként fogalmi zűrzavar is tetten érhető e kérdésekben), majd 2002-ben az urbanisztikai nyári egyetem is foglalkozott ezzel a kérdéssel (A globális és a lokális). Az azóta eltelt huszonegy év – majdnem egy generációnyi idő – lehetőséget ad, sőt igényli is, hogy újra szembenézzünk a helyzettel. Ezt kísérli meg a Savaria több nézőpontból is: egyrészt gondolati alapokon, másrészt a természeti s nem utolsósorban az épített környezet szempontjából – figyelve a történelmi, műemléki miliőre, a táji értékekre. Az építészek és urbanisták mellett írók, közművelődési szakember, történész, tájépítész és filozófus gazdagítja a tudástárat, szempontrendszer.

A négy előadási nap – amint a programból megismerhették – a következőkre fókuszál:

1. nap: szemlélet, elméleti megalapozás,
2. nap: a természetbeli hely szelleme; természetvédelmi, tájépítészeti kérdések,
3. nap: építészeti nézőpontok, örökségi-műemléki környezet sajátos követelményei,
4. nap: egyetemisták előadásai.

Be kell vallanom, hogy a téma felvetése és az előadók keresése során többen kifejezték kételyeiket: marhaság az egész felvetés, nincsenek semmiféle szellemek, korunk mítoszkeresési tévedése az egész;⁷ nem szükséges a környezethez illeszkedni, az alkotói szabadságot nem szabad korlátozni, minek egyáltalán ilyesmivel foglalkozni? Az is felmerült bennem, hogy az ókori világ felvetései, sejtései mára már rég elavultak, de Radnóti Sándor könyve érzékletesen bizonyította, hogy e gondolat az évszázadok során újra meg újra előkerült – a már idézetteken túl is.

„A XVIII. század 70-es éveiben már be lehetett látni az angol – és a világszerte Angliából szétterjedő – tájkerti mozgalom három fő jellegzetességét, a kert geometrikus szabályszerűségének kerülését, zártságának megszüntetését és a táj adottságának – „capability”-jének,⁸ vagy emelkedettebben, Vergiliusszal

abszolútizmusát fogadta el. Természetesen különbséget szükséges tenni a másolás és az utánzás között, s el kell felejtenünk az olyan tévedéseket, mint pl. azt a szólást, mi szerint: „utánzás majomszokás”. A mai kutatások egyértelműen azt állítják, hogy az utánzás emberszokás. Még egy megkülönböztetésre szükségünk van: más megközelítés kell a tematikus és a nem-tematikus elemek létrehozása során (Meggyesi Tamás szóhasználatával). Lásd erről Körmeny Imre: „Illeszkedés” – „A város kórusmű” című tanulmányát! In Körmeny Imre: *Urbanisztikai reflexiók. Gondolatok az emberről, a városról és a világról*. Bp., 2021, MUT, 242–269. Többen állítják, hogy a kritikai regionalizmus nem valósult meg, legalábbis hazánkban bizonyosan nincs. A jelen tanulmány szerzője szerint viszont szükség van erre: keressük tehát a módját, hogy legyen.

7 Vö. Peter Conrad: *Mythomania – Tales of Our Times from Apple to ISIS*. Thames & Hudson, 2017. Ismerteti Böszörményi Nagy Gergely 21. századi mitológiai című írásában. *Mandiner*, V. évf., 16. sz., 2023. 04. 20–26. 52.

8 Képesség, adottság, lehetőség, tehetség. Óhatatlanul eszünkbe jut a tájak teherbíró-képességének, terhelhetőségének kérdése, amelyet korunkban talán a tájépítészek képviselnek,

(via Shaftesbury és Alexander Pope) a hely géniuszának – figyelembevételét. A nyitott kert a tájat kizáró falak eltüntetését jelentette.⁹ De a tizennyolcadik századot is messze mögöttünk hagytuk – gondolhatja bárki. Csakhogy egy 20. századi francia gondolkodótól, Olivier Clément-től a *Vigília* folyóirat 2022. júniusi lapszáma egy írást közöl, amelyben ezek olvashatók:

„Néha, télvégi napokon, amikor a tenger lehelete kiegyensúlyozza a szárazföld szélét, amikor a mandula virágzik – milyen tökéletes, törekeny szépség –, tudtam, hogy minden szent, ami létezik. Földközi-tenger-vidéki pogány voltam. Politeista, mert minden élmény nyomán, akármilyen alacsonyrendű is az, akármilyen testies (lélegzés, étkezés), és minden élmény mélyén egy isten kel életre...¹⁰ Ugyanabban az írásban még egyszer visszatér a gondolat: „...minden elmélkedés: földközi-tengeri pogány valóm magára talál és végtelenné tárul. Az abszolútum jatszík, minden Isten álarca, isteni tánc.”¹¹

Mit kezdjen – mondjuk – egy monoteista, alkalmasint keresztény ember ezekkel a pogány és/vagy politeista sejtésekkel? Szent Ágoston már a 400-as évek elején „megértette az isteni transzcendenciát, és felfedezte, hogy a dolgok mind áttetszőek, azaz tükrözhetik Isten jóságát, a Jót” – emlékeztet bennünket Ferenc pápa *A hit világoossága* kezdetű enciklikájában.¹² „Úgy látszik, valóban »lelke van a földnek, fekvése, illata sajátosságaival, s a benne fekvők lényével átszővi, formálja, vonzza azt, aki rajta él s majd benne porlad«” (C. G. Jung: *A föld lelke*) – írja Gyökössy Endre (sokak Bandi bácsija), a pszichológiával is felvértezett református lelkipásztor idézve a svájci pszichiátert.¹³ Ez a „benne fekvők”, „majd benne porlad” gondolat tetten érhető Kányádi Sándor versciklusának egyik-másik költeményében, az *Előhangban* és az *Örmény sírkövekben*: „vannak vidékek gyönyörű / tájak ahol a keserű / számban édessé ízesül / vannak vidékek legbelül / szavak sarjadnak rétjein / gyopárként sziklás bércein / szavak kapaszkodnak szavak / véremmel rokon a patak / szívemben csörgedez csobog / télen hogy védjem befagyok / páncélom alatt cincogat / jegetpengető hangokat / tavaszok nyarak őszeim / maradékaim s őseim / vannak vidékek viselem / akár a bőrt a testemen / meggyötörten is gyönyörű / tájak ahol a keserű / számban édessé ízesül / vannak vidékek legbelül” (*Előhang*,

keresnek legmarkánsabban, de láthatjuk, hogy korábban is felmerült. A Balatonnal kapcsolatban is már a két világháború között felvetődött e kérdés, s akkor még nem tájépitészek részéről. Lásd Wettstein Domonkos: *Baltoni építészlet. Stratégiakeresés a huszadik században*. Bp., 2022, Tarsoly Kiadó.

9 Uo. 150, 2. bekezdés.

10 Clément, Olivier: A másik nap. *Vigília* 2022/6, 502. Ugyanitt olvasható Baán István: Előljáróban Olivier Clément-ről című bemutatása a szerzőről (499–500). Amikor ezeket írja Clément már hívó, ortodox keresztény, aki egy, több generáció óta „szocialista” (vallású) családban nőtt fel, s felnőtten tért meg.

11 Uo. 505.

12 Ferenc pápa: *Lumen Fidei. A hit világoossága kezdetű enciklikája*. Bp., 2013, Szent István Társulat.

13 Gyökössy Endre: *Életápolás*. Bp., 1991, Szent Gellért Kiadó és Nyomda, 189–190.

1982), „vannak vidékek hova már utat / csak romos templom s régi név mutat / örmény-kert zsidó-sor magyar-telek / örmények zsidók lakták székelyek / s akad még itt-ott ki a néhai / honosokról tud ezt-azt mondani vannak vidékek ahol csak a hant / tudhatja már hogy ki nyugszik alatt / régen kikorhadt fejtől a kereszt / a zsidók hamvát meg ne itt keresd / s ki érti már a megmohosodott / márványon az örmény föliratot // vannak vidékek hol a sírlapok / négy sarkában finoman faragott / négylevelű lóhere mélyed és / századok óta nincs egy repedés / esőcsöppöt és harmatcsöppöket / gyűjtögetnek az örmény sírkövek // vannak vidékek hol a madarak / a temetőben oltják szomjukat / ha szárazság van vagy éppen aszály / a gaz-felverte mohos sírra száll / iszik s hálából mikor égre kel / a holtakért a madár énekel” (*Örmény sírkövek*, 1982).

Ugyanazt a művét Gyökössy egy röpke történettel fejezi be; a címe: *Balambér*:

„A nyáron egy messzire és messzibe láttató verandán jegyzetelgettem ehhez az írásomhoz. Időnként a kőpárkányon megjelent Balambér. A gyíkom. Olyan mindennapos látogatóm volt, hogy suttogva vagy csak gondolataimban, de beszélgetnem kellett vele, s valahogy meg kellett szólítanom.

Nos, Balambér tőlem alig fél méterre simult a kőhöz, felemelt fejecskével, lüktető torokkal, láthatóan verdeső parányi szívével – és nézett. Igen, rám nézett. De vajon látott-e? És ha látott, engem látott-e? Időnként, szinte észrevétlenül eltűnt. Akkor én néztem túl a ciprusokon, a Nagy Tavon, a még havas hegyeken. De vajon láttam-e? Láttam-e azt, Aki karnyújtásnyira se lehetett tőlem?

Nem láttam. De éreztem jelenlétét. És egy voltam Vele, a fákkal, a tóval, a belőle felcsapódó halakkal, a lecsapó madarakkal, a Nap sugarával, feleségem hívogató hangjával, önmagammal, golyóstollammal – és Balambérral.”

A természet, a természeti táj erős hatással van/lehet ránk, emberekre. Izgága, vibráló fiaink egy hajnali túrán, ahol vadakat akartak látni, egy Börzsöny-béli gerincen járva egy kilátóponton megálltak, sőt leültek a sziklákra. Onnan emberi beavatkozásként csak egy erdőtagok közötti nyiladék látszott, egyébként a természeti formák és az erdő töltötte be a belátható távlatokat. A fiúkat úgy megragadta, megnyugtatta a látvány, hogy hús perc múlva sem akartak továbbindulni.

Ha elfogadjuk, hogy a természetben valamiképp átragyog valami rend, harmónia, fenségesség, akkor eljutunk ahhoz, amit a „hely szellemének” nevezhetünk, s amit megsejteni, felfogni képesek vagyunk. Nevezhetjük még milliónek, atmoszférának, egyes nyelvekben a hely „illatának”, identitásnak, talán örökségnek, tradíciónak, hagyománynak – mily nehéz is néven nevezni a dolgokat! És talán abban is egyetérthetünk, hogy ezekre az adottságokra méltó módon kell reagálnunk. Ez a méltó mód pedig az lehet, hogy belesimulunk, illeszkedünk hozzá, mert nagyobb és hosszabb életű nálunk és alkotásainknál. „Az építmények jelentéssel való felruházásának egyik módja, ha kapcsolatba hozzuk azokat a környező tájjal. Ez azt sugallja, hogy egy rendszer részei. A táj sokkal hosszabb életű az emberiségnél, és ha építészeti objektumainkat ebbe az időzónába próbáljuk helyezni, az örökkévalóságához fűződő kapcsolat vigasztaló

érzését nyerhetjük el jutalmul. Az építészetben a jelentés keresésének sokféle módja van. Egyes építészek a tájat és a csillagokat használják kiindulópontként, mások a természetben megjelenő formákat, például a kristályszerkezetek vagy a molekuláris növényi sejtek formáját. Ez bizonyos belső harmóniát tükrözhet, hiszen minimális erőforrás-felhasználással maximális hatást érnek el. A természet formáinak utánzása az építészeknek abból a hitéből fakad, hogy alkotásaikból ugyanaz a kiegyensúlyozottság és rend sugárzik majd, mint a természeti világ harmóniát árasztó struktúráiból” – állítja Deyan Sudjic.¹⁴ A „jugoszláv” származású szerző¹⁵ itt már tovább is lép, s egyes építészek metódusára utal. Megvallom, a természeti formák utánzása számomra kérdéses, mert ami egy növény számára ideális forma, szerkezet... az egy egészen más funkció, egy épület számára és használói részére korántsem az.

A természeti környezethez, a helyhez illő megoldás megtalálásában az alkotók (megrendelők és tervezők) sokféle utat találtak és találnak. Akárhogy is, abban csaknem biztosak lehetünk, hogy a *genius locival* találkozhatunk, s az inspirálhat bennünket. A természeti környezetnek megvan az a sajátossága, hogy évmilliók során jött létre (bár vannak hirtelen változások is – árvíz, földrengés, hegyomlás... de utána megint lassan rendeződik a hely). Ez arra int bennünket, hogy óvatosan nyúljunk bele. Mózessel együtt illő, hogy levegyük sarunkat, hisz „szent ez a hely” (Kiv 3,1-4,17).

Felvetődik értelemszerűen a kérdés, hogy minden „helyre” igaz-e ez? Egyáltalán a tér minden része hely-e? Hamvas Béla erőteljes distinkciót állít fel a „tér” és a „hely” között. Mircea Eliade is részletesen foglalkozik az inhomogén térrel, a szent helyekkel. Csányi Vilmos meg arra a következtetésre jut, hogy a mai társadalomban egyszemélyes „közösségek” alakulnak ki (magyarán, amit korábban az ember a közösségben osztott meg, tárgyalt ki, jutott megoldásra, azt most gyakorta egyedül teszi), s a közös szent helyek helyébe az egyéni kitüntetett pontok lépnek (az egyén számára emlékezetes helyek).¹⁶ Felmerül kérdésként a hely – amihez valamilyen módon viszonyulnunk illik – lehatárolása, mérete. Lehet ez kisebb terület, egy völgy, egy tisztás, egy hegyorom, de településeinken egy településrész (szer, szeg, negyed, hóstya,¹⁷ tized...), de beszélhetünk egy falu vagy város jellegéről, sőt egy településceport, tájegység, egy régió (ahol ennek történelmi gyökerei megvannak) és akár egy ország, egy nép által belakott térség szelleméről is.

14 Sudjic, Deyan: *Épület-komplexus*. Bp., 2007, HVG Könyvek, 236.

15 A HVG könyv fülszövege – bemutatva az addig hazánkban nem vagy alig ismert szerzőt – mondja ezt róla, származásáról.

16 Hamvas Béla: *Az öt géniuszt földje*. Bp., 2021, Medio Kiadói Kft.; Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Bp., 2014, Helikon Kiadó; Csányi Vilmos: *Íme, az ember*. Bp., 2015, Libri Kiadó.

17 Egerben az egyes külsőbb városrészek, eredetileg kertészek, pl. Hatvani hóstya. Valószínűleg a Hofstatt „elhallásából”.

Az épített környezetben, településeinken

Mi vonatkozik településeinkre, városainkra, ember alkotta környezetünkre? Azon is átdereng alkotóik szelleme, de vajon az is oly módon vonz, vonzhat bennünket, mint a természet?

Ha egészen röviden akarjuk összefoglalni, azt mondhatjuk: Isten az embert „társteremtő” voltra hívta (az Ő képére és hasonlatosságára alkotta), s ekként még épített környezetünkben is felfedezhetjük a „hely szellemét”. De itt más módon is találkozunk egy „szellemmel”, jelesen a helyi társadalommal, hisz a város nem csupán a fizikai valóságot, hanem az emberi társadalmat is jelenti. Jan Ghel dán építész, az *Élhető városok* című könyv szerzője emlékeztet bennünket: „megformáljuk városainkat, és azután ők formálnak minket”. Ez a kijelentés annyira lényeges, hogy a könyvhöz előszót író Richard Rogers egyedül ezt idézi a szerzőtől.¹⁸

Városaink, épített környezetünk „szellemi” töltetét – a terek, utcák művészetén (Pogány Frigyes, de Szerb Antal is) és az építészetén túl – a település története adja. Márai szerint a város egy gondolat, ami nem fér el a telekkönyvben. Illyés Gyula szerint „a város ott kezdődik, hogy kötelez” (a leghűségesebb város (Sopron), az erős város (Balassagyarmat), a szabadság városa (Budapest – Örkény 1956), Gárdonyi *Egri csillagokja*). Irving Stone Michelangelóról szóló könyvében az II Magnifico lányával mondatja ki véleményét, mely szerint a Dávid szobor kifejezi Firenze szellemét.¹⁹ Borsos Miklós egyik esszéjében ír arról, hogy a középkor embere a templomokban a legnagyobb művészek képein, szobrain nevelkedett, ízlése ott formálódott. Az egyház társadalmi szerepének csökkenésével a művészet egyre inkább magánházakba, palotákba került, s az egyházi művészet másodrendűvé vált. Ma az építészet és a köztéri szobrászat óriási felelőssége, hogy ezek az alkotások jutnak el a legtöbb emberhez.²⁰

Településeinken, épített környezetünkben gyakran találkozhatunk összevisszasággal, rendtelenséggel, befejezetlen dolgokkal, sutaságokkal. Ez egyrészt kifejezi emberi, társadalmi végességünket, tökéletlenségünket.²¹ Korompay György véleménye szerint ezek a demokrácia eredményei, szemben az autokráciák és a diktatúrák óriási, befejezett, szimmetrikus kompozícióival; másrészt arra is utalnak, hogy sokan – olykor kívülről – úgy nyúlnak a településekhez, mint önmagukkal meghasonlott közösség megnyilvánulásához. (Mint tudjuk: „minden önmagával meghasonlott város vagy ház elpusztul”, Mt 12,25.) A város

18 Gehl, Jan: *Élhető városok*. Bp., 2014, TERC. Az eredeti dán és angol kiadás 2010-ben jelent meg. Rogers ehhez írta az előszót. A szerző gondolatai nagyrészt korábbi könyvében is megfogalmazódtak: *Life between buildings: using public space*. New York, 1987, Van Nostrand Reinhold.

19 Irving Stone: *Michelangelo*. Bp., 1967, Gondolat Könyvkiadó.

20 Borsos Miklós: *A toronyból*. Bp., 1979, Szépirodalmi. Az egyházművészet mai helyzete (104–114).

21 Vö. Korompay György: *A városi főterek kialakulása*. Tanulmány a középkori olasz városépítés fejlődéstörténetéből. Egyetemi doktori értekezés még Krompacher névvel. Bp., 1940.

mint olyan nagyjából „elveszett”, mert a városellenes ideológiák kikezdték, s az elbizonytalanodott – sőt Európában a világháborúk miatt meghasonlott – társadalom hagyta elveszni. Elena Granata és mások elemzése, hogy mi veszett el: a forma, a mérték, az értelem és a közösségi terek. A városok szétterülésével nemcsak a természeti tájvész (veszett) el, hanem maga a város is – feloldódik valami megfoghatatlan, áttekinthetetlen halmazban.²² Alberto Chiariotti szerint a város szépsége azért veszett el, mert nincs egységes terv a városról, csak házakat tesznek/építenek egymás mellé; s a város feloldódott a tájban: folytonossá vált a beépítés, s ezzel a városok elvesztették szimbolikus jelentőségüket.^{23, 24}

Az alkotás folyamata – ihlet, sugalmazás

„(L)enge lény a költő, szárnyas és szent, s mindaddig nem képes alkotni, míg az isten el nem töltötte, józansága el nem hagyta, és többé benne nincsen értelem. [...] Az isten azonban önnön értelmüket elvéve, őket használja szolgálak gyanánt [...], hogy mi, hallgatók tudjuk, hogy nem ők azok, akik azokat a nagybecsű dolgokat mondják, hiszen értelmük nincs is jelen, hanem az isten maga a szóló, csak éppen rajtuk keresztül szól beszéde hozzánk. Szavaim legnagyobb bizonyítéka a khalkiszi Tünnikhosz, aki egész életében nem költött olyan költeményt, amelyet bárki is méltatott volna, hogy megjegyezze, csak egyetlen paianját, ezt azonban mindenki énekli, s talán nincs is még egy ilyen szép dal [...]” – írta Platón korai párbeszédében, az *Iónban*.²⁵ Jorge Luis Borges azt állítja, hogy minden igazi alkotás sugalmazott. Batár Attila *Láthatatlan építészet* című művében²⁶ így ír: „Az építészet nem csak abból áll, amit látunk. Az építészeti teret nemcsak az formálja, amit látunk, hanem az is, amit hallunk, kitapintunk, szagolunk, bejárunk, bőrünkkel felfogunk, s amelyet a szél, a permező víz, a meleget adó tűz, a fojtogató füst, a környezetünk okozta fájdalom és annak nyomása okozhat. A láthatatlan mellett ugyanolyan mértékben számba kell vennünk az illuzórikus, az elképzelt s a virtuális tereket is. Elménk a bennünket körülvevő építészet térről kialakított percepciónkat a legkülönbözőbb ingerek, a sokféle csatornán keresztül bejutó benyomások alapján képezi. E hatások, még a legösszetettebbek sem önmagukban jelentkeznek, hanem előhívják megelőző élményeinket, a tapasztaltakat s a tanultakat egyaránt. Sőt,

22 Elena Granata: *Az elveszett város*. www.cittanuova.it, LV. évf., 2011. június 25., 68–71.

23 Alberto Chiariotti: A város szépségének elvesztése. *Geocentro*, 2010/11.

24 Mindkét írásra való hivatkozás olvasható Körmeny Imre: *Élhető települési táj*. Alapvetés című írásában. In Körmeny Imre (szerk.): *Élhető települési táj*. Településképzési tanulmányok. 4D könyvek. Bp., 2012, Budapesti Corvinus Egyetem.

25 Platón e sorait idézi Radnóti Sándor: *A táj keletkezéstörténetei* című művében (26), *A lét és a semmi* című fejezetben.

26 Batár Attila: *Láthatatlan építészet*. Bp., 2005, Ab Ovo Kiadó.

ezen túlmenően, a kialakult képzet magába foglalja vágyainkat, sejtéseinket és szüntelenül változó magatartásunk következményeit is. Kalandozó agyunk széles gyűjtögető munkát folytat, hogy a legváratlanabb és legsajátosabb képzelettel hozakodjon elő. A kiváltó ingerek együttesen olyan összbenyomást alkotnak, mint amilyenre azok külön-külön nem volnának képesek. Szinergia jön létre.”

A tudattalannal, tudatalattival foglalkozó tudósok állítják, hogy az általa felfogott, érzékelt információk több nagyságrenddel meghaladják a tudatunk által átlátott, feldolgozott, kontrollált mennyiséget (tudat és tudattalan aránya: 1:10⁶⁻⁷). Jární, lovagolni, rajzolni, az oxigénszintre, a fényre... reagálni a testünk tanul meg, az válaszol, s nem a tudatunk. Sejtésem szerint a hely szellemének felfedezése, az arra való ráérzés is sokkal inkább a tudattalan szféránkban történik. A rációnak abban van szerepe, hogy valamiféle kontrollt gyakoroljon az érzések, benyomások felett, pontosabban az arra adott válaszok meghatározásában jut érdemi szerephez. Sokan állítják, hogy az elalvás és az ébredés átmeneti stádiumában jönnek sokszor a legizgalmasabb gondolatok. Már vagy még nem működik ezekben az időszakokban a tudat elfojtó kontrollja. Azt ajánlják, hogy ezeket nem kellene elfelejtenünk, mint használhatatlant kidobnunk.

Egry József a művészetéről. Ha az építészet művészet, akkor végig kell, kellene jární a műalkotás – Egry József által leírt – folyamatát: „Először a látottakat ismertté, az ismereteket tudottá, a tudottakat élménnyé, az élményeket magasztossá kell tennünk, hogy művészetet hozhassunk létre” – vallotta Egry.²⁷ Az építészművészet elmélyed a helyszín megismerésében és a tudottak élménnyé válásában addig, hogy eljusson a magasztossá tétel nehéz feladatához? Értelmezhető ebben az alkalmazott művészetben a magasztosság fogalma (a templomépítészetén túl is)? Keresztury azt írja: „A »magasztost« Egry nem valami patetikus, átszellemült, boldog áhítat kifejezéseként értelmezte. Az embert a maga hétköznapi élete fölél emelő ihletettséget értett rajta; oly fényességet mégis, amelynek az árnyék, oly ragyogó magasságot, amelynek a sötétben örvénylő mélység adja meg a teljességet, a végső értelmét.”²⁸ Ide kívánczok Egrynek még egy rövid bölcsessége: „A képtérből igen sokat kell elvonnunk, hogy üres ne legyen.”²⁹ Máshol azt írja, hogy a képből addig kell elvonnunk, amíg telített nem lesz. Művei arról tanúskodnak, hogy addig tisztította műveit – s nem csak a képteret –, amíg a lényeg kirajzolódott, amíg a kép valóban „telített”, az üzenettel telített lett. Borsos Miklós szerint is a legkritikusabb kérdés, hogy mikor hagyjuk abba a művet, hogy ne legyen se túldolgozott, se vázlat. Illyés leírja, hogy az információkat egy „helyről” több valónk gyűjti. A *Haza a magasban* című költeményében így ír: „Míg a szabad mezőkön jártál, / szedd össze, pajtás, amit láttál, / mit szívvel, ésszel zsákmányoltál, / vidám vitáknál, leányoknál. // Mint Noé a bárkába egykor, / hozz fajtát minden

27 Keresztury Dezső: *Egry breviárium*. Veszprém, 1975, Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága.

28 Uo. 58.

29 Uo. 162.

gondolatból, / ábrándok árvult szerepét is, / álmaid állatseregét is.” Az éssen kívül a szívvel is „látunk”, érzékelünk; s ábrándjaink, álmaink is hasznosak lehetnek az alkotás és megőrzés folyamatában – állítja a költő. A tudat és a tudatalan, az ész és a szív által felfogott dolgokat szembesíteni kell valamilyen módon egymással. Mindkettő csalóka lehet ugyanis. A tudott képzetekről, felfogásokról ugyanis pl. Tóth Balázs és Csányi Vilmos nemes egyszerűséggel azt állítja, hogy azok „hiedelmek”.³⁰ Az érzékeink által észlelt és értékelt benyomásokról pedig egyrészt az impresszionisták bizonyították, hogy az percenként, óránként... változik (nem csupán változhat!), s még a tudatosságunkhoz talán leginkább kapcsolódó érzékelésünk, a látás is csúnyán megcsalhat bennünket. Remekül mutatja be ezt Illyés Gyula: *Amerikában. A szem hűsége* című írásában.³¹

Nem véletlenül tartják fontosnak az érzelmi intelligenciát is.

Hogy válik közössé, közösségivé a hely szelleme?

Az elsődleges út ehhez, hogy felmérjük, számba vegyünk az értékeket, sajátosságokat mind a természetben, mind az épített környezetben. E folyamatban komoly lépések történtek évtizedek óta. A második világháború után ilyen volt a 74 városban (köztük néhány faluban) végzett ún. városképi vizsgálatok, a falukutatók (OMF irányította folyamat a megyei kötetek összeírásához), az ÉVM megbízásából Gazda Anikó által végzett országos vizsgálat,³² védelemre érdemes természeti értékek számbavétele (értékeltár) – sok lépés, egy-egy vizsgálat végigvitele nélkül – egészen a települési arculati kézikönyvekig.

„Vannak épületek – főleg mutatóba készült, ragyogó középületek –, amelyek láttán az ember nem tud szabadulni a gondolattól, hogy ezen a helyen valaki, valamikor véletlenül kimondott egy óriási hazugságot, s azt büntetésből az istenek azon nyomban kőbe dermesztették. Ilyen például a budapesti Parlament. Vannak viszont épületek, amelyek olyanok, mint egy jó bölcséleti eszme: a századok során hat-hét koponyán is átmentek, amíg kiérlelődtek; de még így is közelükbe kell lépniük, hogy szép arányukat, helyességüket felfedezzük, mert nem hangosságukkal hódítanak. A nagyság és a nagyotmondás – a kérdés – különösképpen épp a legnagyobb arányokkal dolgozó művészetben, az építőművészetben a legösszeférhetetlenebb. A tengernyi sikerült épület közt áll a francia képviselőház is. Ha nem volna ráírva, első pillanatra senki sem gondolná, hogy ez itt az állami élet legfelsőbb szerve, mintegy a nemzet csúcsa. Torony például egy – még egy picike – sincs rajta. Magas helyzetét éppen

30 Tóth Balázs – Csányi Vilmos: *Hiedelmek. Az emberi gondolatok építőkövei*. Bp., 2017, Libri.

31 <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes02193/illyes02209/illyes02209.html>

32 A VÁTI Műemléki és magasépítési irodáján dolgozó Gazda Anikó építész bejárta az egész országot, s fényképekkel illusztrált megyei kötetekben összegezte településenként a jellegzetes, értékes épületeket.

szerénységével példázza. Zömök és vaskos; egyszerűen és valóságosan helyben van ott, ahol van.

Mondanom sem kell, hogy alkalmi épület. Eredetileg hercegi palota volt, de már 1795-ben közügyet szolgált, az Ötszázak Tanácsa ülésezett benne. Ez az alkalomszerűség immár másfél százada tart. Görögös homlokzatát Napóleon építtette ugyanabban a stílusban, mint a vele szemben, de jó egy kilométerre fekvő Magdolna-templomét. Vagyis a két épület olyan, mintha összekacsintana a Szajna fölött, és a város legnagyobb tere, az Egyetértés tér fölött, valamint a közük levő rengeteg ellentét fölött: az egyik a nép háza, a másik Istené.

A becsületesen megkopott lépcsők, a keresetlenül lötyögő kilincsek s bent az épületben a vastag, igazmondó oszlopok hatással vannak a belépőre. [...] Kilépek a karzatra; letekintek a történelmi terembe. [...] Ez a terem egyszerű és méltóságos, tágas és dísztelen. A félkörben sorakozó húsz jón oszlop a görög templomok könnyed és kemény harmóniáját lehelí.³³

Ha egy-egy épülettel ez a helyzet – attól jók, hogy több kéz alkotta azokat –, akkor mennyivel inkább igaz ez egy városra? (Pilinszky: az igazi városoknak az idő a maltere.)

Befejezésül

Ez az írás inkább kérdéseket vet fel, mint válaszokat ad. Ráadásul második része, kiváltképp a vége lazán kapcsolódó gondolattöredékek gyűjteménye. De talán ebben a tökéletlen állapotában is segítségül szolgálhat többeknek, hogy a téma iránt érdeklődjenek, hogy elgondolkodjanak, s a maguk válaszait megtalálják. Ezekből a gondolatokból megszülethet valami jó és szép.

Gondolom, az is egyértelmű az olvasónak, hogy a szerző híve a helyi és regionális „megoldásoknak”. Ehhez idézi Bob Claessens flamand művészettörténészt, aki *Szeretem Breughelt* című könyvét e sorokkal zárja: „Nekünk, flamandoknak ma ő a legkedvesebb festőnk. Neve átment a nép nyelvébe. [...] Mondanivalója egyre sürgetőbb, példája hivatott arra, hogy megadja festőinknek a nagy leckét, amelyre múlhatatlanul szükségük van. Meg fogják érteni őt azon a napon, amelyen elfordulnak a kozmopolitizmus hamis külsőségeitől. Akkor majd ráébrednek arra, hogy semmi sem növekedhet, ami nem a népi talajban gyökerezik, hogy semmi sem lehet tartós, ami nem egy pillanat jelképe, és hogy semminek sem lehet egyetemes érvénye, ami nem sajátos nemzeti szemléletből fakad.”^{34, 35}

33 Ilyés Gyula: A képviselőházban. In *Regények II.* 734–735.

34 Claessens, Bob: *Szeretem Breughelt*. Bp., 1968, Corvina, 82. A szerző azt mutatja be előadásában, hogy a Breughelt követő festő generációban – és a megrendelői körben – itáliai mintákat utánoztak, s ez a németalföldi művészet visszaesését, jellegének elvesztését eredményezte.

35 Simone de Beauvoir: *A körülmények hatalma* című művében így ír a szomszéd ország művészetéről: „Két napot töltöttünk Utrechtben; ott tapasztaltuk, milyen pusztítást végzett az olasz

Megfontolhatnák e gondolatot a beruházók, a politikusok, az urbanisták és az építészek is. Szinte hallom a választ: De hisz' a magyar építészet egy évezrede európai építészetet mível; ezt bizonyítják már Árpád-kori templomaink is. Ez igaz, csakhogy „szép magyar akcentussal”, ahogy Borvendég Béni nevezte egy írásában.³⁶ Településeink meg egyáltalán nem másolatai az európai városoknak, falvaknak. Ez a sajátosság, amit adhatunk.

IRODALOMJEGYZÉK

- Jankó Ferenc: A hely szelleme, a településimage és a település-marketing. *Tér és Társadalom*, 2002/4, 39–62.
- Radnóti Sándor: *A táj keletkezéstörténete*. Bp., 2022, Atlantisz.
- Hamvas Béla: *Az öt génusz*. Szombathely, 1989, Életünk könyvek.
- Christian Norberg-Schulz: *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. London, 1980.
- Kunszt György: Értékválság az építészetben és a modern szakralitás. In *Válogatott írások, 1962–2003*. Bp., 2003, Terc Kiadó.
- Bánlaky Pál: *Esztergom, a szent és gyámolíthatatlan város*. Bp., 1992, MTA PTI.
- Meggyesi Tamás: *Az égi Jeruzsálem*. Urbanisztika, 2000. Bp., 1999, Akadémiai Kiadó.
- Losonczi Anna: *Hit a hely szellemében. Fogalom bevezetésének szükségessége az építészetben*, <https://ofi.oh.gov.hu/sites/default/files/ofipast/2011/08/LA-01.pdf>
- Moravánszky Ákos: Tűzfalak Közép-Európa intenzitása. Kenneth Frampton kritikai regionalizmus koncepciójának értelmezése. *Magyar Építőművészet*, 80. évf., 4. sz., 6-9.
- Simon Mariann: Identitáskeresés és arculatteremtés. In *A regionalizmus értelmezése a hazai építészetben 1989–2003. Építés- és Építészettudomány*, 2004 (32. évf.).

hatás a helyi művészek között: akármilyen erőteljesen, életesen indultak, egyetlen firenzei utazás után már csak sötét közhelyeket festettek.” Bp., 1966, Magvető, 102.

- 36 Borvendég Béla: *Architectura, quo vadis*. Bp., 2005, Terc. Tizenöt év írásait egybe a kötet. Az egyik Nagy Tamás (1951–2020) építészetéről szól, az ő alkotásai jelzőjeként használta az idézett kifejezést. Építészetéről így ír Somogyi Krisztina: „...az építészet és a design nem a látványosan új, a hivalkodó egyediség, hanem éppen ellenkezőleg: maga a kimunkált hasznosság, a morális alapokból táplálkozó egyszerűség, formai és szellemi értelemben vett tisztaság.” Elhunyt Nagy Tamás. *Építészfórum*, 2020. 07. 05.